

Rodina v souvislostech dnešní doby: obavy a výzvy

Irena Sobotková

Katedra psychologie FF UP, Olomouc
sobotkoi@ffnw.upol.cz

Abstrakt

V současné době se rodiny velmi liší svým uspořádáním, stylem rodinného soužití, socioekonomickou úrovní i dalšími charakteristikami. Cílem sdělení je poukázat na vybrané souvislosti týkající se proměn rodinných hodnot, potřeb a zdrojů. Rodinu chápeme jako ekosystém, který je v neustálé interakci s dalšími systémy. Vycházíme z ekologických teorií rodiny a volně je aplikujeme na příklady z poradenské praxe (vztah dcery a matky v dvoukariérových rodinách) i z běžné zkušenosti (život rodin na vesnici). Příklady by měly provokovat k zamyšlení nad psychologickými důsledky procesů probíhajících v dnešních rodinách.

Nároky působící na rodiny se stále zvyšují. Z toho vyplývá, že rodiny by měly být do budoucna velmi odolné – resilientní. Klíčovým procesem ovlivňujícím rodinnou resilienci je vyrovnání se s působícími tlaky a požadavky. Ve sdělení je kriticky poukázáno na to, že v mnoha rodinách u nás však jde o pasivní přizpůsobení, nikoli aktivní zvládnání. Zvláště charakter konvenčně a komerčně vnucovaných hodnot typu „shopping and entertainment“ působí na rodinnou odolnost kontra-produktivně. Výzvou pro psychology pracující s rodinami je, aby cíleně podporovali aktivitu rodin a jejich vnitřní síly.

Klíčová slova: ekologické teorie rodiny, rodinné hodnoty, vztah dcera – matka, rodiny žijící na vesnici, posilování rodinné resilience

Ekologické teorie rodiny

Rodiny se v dnešní době velmi rozrůžňují svým uspořádáním, stylem rodinného soužití, socioekonomickou úrovní i dalšími charakteristikami. V tomto sdělení se zaměřím spíše na rodinné procesy než na strukturu rodin. Jsem přesvědčena, že funkčnost rodiny se odvíjí v první řadě od toho, co v rodině probíhá, nikoli jak je uspořádána. Často se setkáváme s tím, že úplná rodina je apriorně hodnocena jako funkční rodina, kdežto neúplná rodina je posuzována jako méně funkční. Je pravda, že uspořádání rodiny může s funkčností rodiny souviset, hlavně ve smyslu zvládnutelnosti nároků. Osobně také zastávám konzervativní názor, že úplná funkční rodina je z hlediska vývoje dětí a životní spokojenosti všech členů rodiny optimální. Nelze však přehlížet, že kromě těchto tradičně uspořádaných funkčních rodin je kolem nás stále více rodin s jinou formou rodinného soužití. Na všechny tyto rodiny lze vhodně aplikovat ekologické teorie rodiny.

Rodinu chápeme jako ekosystém, který je v neustálé interakci s dalšími systémy (například sociálně-kulturním či přírodním fyzikálně-biologickým). Ekologické teorie rodiny jsou rozvíjeny především na Michigan State University a Cornell University v USA. Na první jmenované univerzitě byla nejvlivnější postavou tohoto směru Beatrice Paolucci, jejíž zásadní článek *The*

family as an ecosystem (Hook, Paolucci, 1970) poskytl filozofický a pojmový základ mnoha dalším studiím. Rodina je v nich vymezena jako tzv. life-support system, který závisí na přírodním prostředí z hlediska fyzického přežití a na sociálním prostředí z hlediska lidských hodnot, kvality a smyslu života. Ekologie rodiny vychází ze systémového přístupu, soustředí se na vývoj jednotlivých členů rodiny i na dynamiku rodinných vztahů a začlenění rodiny do širšího kontextu (Bubolz, Sontag, 1993). Bere v úvahu rodinné zdroje sil a zvládnání, čímž je blízko teorii rodinné resilience (McCubbin, Thompson, McCubbin, 1996).

Na Cornell University rozvíjí ekologii rodiny Urie Bronfenbrenner, který chápe rodinu jako základní mikrosystém a kontext vývoje (Bronfenbrenner, 1979, 1986). Kromě čtyř ekosystémů (mikrosystém, mezosystém, exosystém, makrosystém) navrhl Bronfenbrenner ještě tzv. chronosystém, abychom mohli zachytit změny probíhající v čase a působící jak na vývoj jedince, tak všech širších systémů. Jeden z nejdůležitějších termínů je „vývoj v kontextu“. Dnes již byla myšlenka vývoje jedince v rodinném systému, ale i v kontextu historickém, kulturním, etnickém a spirituálním obecně akceptována (např. White, Woollett, 1992; Sobotková, 2005).

Ekologická teorie rodiny je zakotvená v univerzálních hodnotách, které můžeme shrnout podle Bubolové a Sontagové takto (Bubolz, Sontag, 1993):

- dostatečné a adekvátní zdroje,
- spravedlnost a rovnost,
- svoboda,
- klid a mír.

Dalšími relevantními hodnotami jsou zdraví, vzdělání, láskyplné a pečující vztahy, produktivní práce, zdravá osobní identita a osobnostní růst, pocit sounáležitosti, vlastnosti jako spolehlivost, velkorysost, tolerance a odvaha. To, že ekologie rodiny je založena na výše zmíněných hodnotách, klade na odborníky, kteří pracují s rodinami, velkou odpovědnost. Při poradenské a terapeutické práci, v různých programech pro rodiny a ve vzdělávací činnosti je třeba mít tyto hodnoty na mysli. Ekologie rodiny je aplikovatelná nejen na rodiny, ale na různé sociální skupiny jako jsou minority, ženy, staří lidé a všichni, kdo trpí nějakou formou diskriminace či předsudky. Mezi základní pojmy ekologie rodiny patří rodina, potřeby, hodnoty, cíle, zdroje, zvládnání, rozhodování, komunikace, vývoj, kvalita života a kvalita prostředí. Udržování rovnováhy mezi prospěchem jednotlivce, prospěchem rodiny a společnosti vyžaduje uplatnění morálních principů, bez kterých by se ekologie rodiny neobešla. Za nejpotřebnější praktické uplatnění ekologie rodiny považují vytváření programů prevence a sanace pro různé typy rodin. Ty konkrétně u nás v republice citelně chybí. Sociální práce s ohroženými a rizikovými rodinami stále není na úrovni, kterou by vyžadovaly potřeby praxe.

Na tomto místě však nebudu dále rozebírat ekologické teorie rodiny, ale formou úvahy volně přenesu některé výše zmíněné hodnoty na vybrané příklady z psychologické praxe i z běžného života. Uvedené příklady by neměly vyznít jako nadměrné paušalizování. Poukazují jen na určité jevy, jimž by psychologové zaměřeni na rodinu měli věnovat pozornost.

Příklad 1: Vztah některých dospělých dcer – studentek s matkou

Jako první vybírám jeden typ případu ze své praxe v poradně pro studenty Univerzity Palackého. Jsem si vědoma toho, že jde o úzký výsek rodinné problematiky, přesto se mi jeví jako velmi významný. Během posledních tří let se v poradně nakupily podobné případy mladých žen – studentek, které přicházejí s problémem ve vztahu k matce. Ve všech rodinách je matka dominantní, citově poměrně chladná. Většinou jde o dvoukariérové rodiny, v nichž jsou matky velmi zaměstnané, náročné na sebe i své nejbližší. Otcové se kvůli práci na rodinném dění příliš nepodílejí, nebo v rodině figuruje otec nevlastní, který si silné vztahy k dětem nevytvořil. Studentky popisují svůj pocit nedostačivosti vůči matce, pro kterou nikdy nejsou „dost dobré“. I když studují svůj obor s vynikajícími výsledky, mají pocit, že nesplňují nároky a očekávání rodičů, zejména matky. Snaží se zavděčit, dosáhnout toho, aby je matka ocenila a uznala. A také pochválila, což se v rodině „nedělá“. Dcery se na sebe snaží upozornit vynikajícím výkonem, nebo, v krajních případech, sebedestruktivními tendencemi. Poměrně častý v těchto případech je výskyt mentální anorexie. Rodiny jsou většinou uzavřené, nestýkají se s přáteli ani širší rodinou, protože na to „nemají čas“. Matka se svými úspěšnými dospívajícími a dospělými dětmi nezabývá, protože ony přece SAMOZŘEJMĚ všechno zvládnou. Je-li v rodině bratr, je mu často ze strany matky věnováno více pozornosti a ohledů. U dospělých dcer, které zůstaly citlivé a sociálně vnímavé, je zoufalá touha po kontaktu s matkou, aby se s nimi bavila, aby jim naslouchala. „Vždycky začnu, ale ona po jedné větě zase už mluví to svoje“. „Každý pokus o rozhovor skončí odmítnutím, matka vše bere jako útok nebo výčitku...“. Když pak studentky vidí v rodinách svých přátel, jak jsou rodiče srdeční a zajímají se o své děti, tak si teprve při srovnání uvědomují, co jim celé dětství chybělo – laskavost, nevtíravý zájem, humor, objetí: „To u nás nikdy nebylo“.

Celková atmosféra v rodině, zvláště negativně laděná, ovlivňuje podle výzkumů více dívky než chlapce, dívky mají nižší sebehodnocení a sebeúctu (Macek, Osecká, 1995). Je třeba počítat i s faktem, že dívky jsou v období adolescence méně resilientní než chlapci. Stres vyvolaný rodinnými vztahy u nich často vede až k somatickým příznakům, jako jsou poruchy spánku, bolesti žaludku, hubnutí a padání vlasů, takže je nutno kontaktovat psychiatra. V poradně se pak studentky svěřují i s nejistotou v partnerských vztazích. Mají obavu, že zahltí partnera svými problémy, což je někdy opodstatněné – partner odchází do jiného, odlehčeného a bezstarostného vztahu. K tomu pak přistupuje strach z vlastní mateřské role a nepřipravenost na ni: „Nedovedu si představit, že bych někdy chtěla děti“. Připomeňme, že odkládané mateřství se častěji vyskytuje právě mezi vysokoškolsky vzdělanými ženami. Celkově mají tyto ženy méně dětí a častěji zůstávají dobrovolně bezdětné: 19% žen s univerzitním vzděláním nemá či nechce dítě ve srovnání s 5% žen s nižším vzděláním (Mareš, 2004).

Pokud srovnáme příběhy z poradny s výsledky zkoumání žen narozených z nechtěného těhotenství (Matějček, 1996), shledáváme tyto podobné rysy: neúspěšnost v partnerských vztazích, tendence k nejistotě v manželství a rodičovství. Zdeněk Matějček vysvětluje tyto problémy subdeprivací od časného dětství a nedostatkem vzorů mateřskosti a ženskosti během dalšího vývoje, hlavně ve středním školním věku, kdy se diferencuje pohlavní identita. K tomu dodávám, že důležitá je adolescence, kdy si dívky začínají uvědomovat, co je v jiných rodinách odlišné a co jim doma chybí. Marie Vágnerová ve své úvaze na toto téma (Vágnerová, 1997) upozorňuje, že matky nechtěných dívek pravděpodobně prezentovaly ženskou a mateřskou roli jako obtěžující a méně lákavou a že „tento postoj není tak neobvyklý, jak by se zdálo“ (str. 557). Dále se domnívá, že problémy těchto dívek nejsou možná způsobeny ani tak citovou subdeprivací, jako vlivem modelu

matky, která prezentuje ambivalentní nebo negativní postoje k ženské a mateřské roli. Podobně jako jiní autoři zmiňuje M. Vágnerová snížené sebehodnocení dívek.

Zajímavé je, že všechny tyto studentky jsou velmi svědomité a cítí se spoluodpovědné za stav a náladu své matky. Snaží se matce pomáhat, přebírat její povinnosti a být jí oporou. Dokládají to i výsledky aplikace Testu rodinného systému (Gehring, 2005) na souboru vysokoškolských studentů, které jsme získali v rámci projektu zkušební administrace české verze testu. Výzkumný soubor tvořilo 73 studentů humanitních oborů univerzity průměrného věku 22 let, z toho 61 žen a 12 mužů. Překvapivě vysoký byl výskyt mezigenerační koalice, a to v 33 % znázorněné typické situace v rodině. Bližší rozbor ukázal, že v drtivé většině případů jde o koalici dcery s matkou, která je v rodině dominantní, zastává téměř všechnu práci v domácnosti a dcera cítí povinnost jí pomoci. Tak se mezi nimi vytváří jakési účelové spojenectví, které ovšem dospělé dcery časem začne omezovat a tížit. Dcery nevědí, jak se z této koalice dostat, aniž by matce ublížily nebo měly pocity viny.

Dosud jsme hovořili o uzavřených rodinných systémech, v nichž nedostatečné vyjadřování citu zejména mezi matkou a dcerou souvisí s celkovým zaměřením rodiny na výkon, se stylem života a osobností matky. Na typickém příkladu jsme si ukázali, že narušená komunikace a slabé citové vazby v rodině ohrožují vývoj osobní identity a zdravého sebevědomí u dívek. Takové rodinné soužití může mít dalekosáhlé důsledky. Ztěžuje totiž udržení kvalitních partnerských vztahů a přijetí rodičovské role.

Obávám se tedy o kvalitu mateřství vzdělaných žen v budoucnu, protože je často komplikováno ještě dříve, než je realizováno. Mladé ženy, které doma neměly model matky s radostí přijímající ženskou a mateřskou roli, jsou podle výzkumů i podle poradenského sledování ve svém dospělém psychosociálním vývoji ohroženy. S ženskou a mateřskou rolí mají problémy, mají k ní ambivalentní vztah. Vnitřně ji podle vzoru matky odmítají, občas se o ni pod vlivem tlaků sociálního očekávání i vlastního svědomí pokoušejí. Z hlediska ekologie rodiny je nejvýraznějším exogenním vlivem především model chování matky.

Příklad 2: Rodiny žijící na vesnici

Dalším příkladem aplikace ekologie rodiny je průnik primitivního konzumu do rodin na úkor vztahových, intelektuálních a duchovních hodnot. Rodiny žijící ve městě jsou přímo ve víru tlaku na konzumní způsob života, na druhé straně však mají kolem sebe na výběr i další, například kulturní hodnoty. Jako více ohrožené vnímám některé rodiny žijící na vesnici, jejichž prostředí je většinou podnětově velmi chudé. Alternativy k pohodlnému a konzumnímu způsobu života vesnické rodiny až na výjimky nevyhledávají.

Jeden ze základních předpokladů ekologie rodiny je, že kvalita života lidí a kvalita prostředí jsou provázané. Rodinný život můžeme hodnotit jen v souvislostech celého ekosystému. Na venkově pozorujeme dlouhodobý úpadek kultury, velmi neuspokojivou situaci, která začala po únoru 1948 a je spojena s „hlubokými, dramatickými a bolestnými přeměnami v rámci tzv. socializace venkova. Všechny tyto události narušily do značné míry přirozenou kontinuitu vývoje naší vesnice a změnily

až do dnešních dnů výrazně její podobu.“ (Koudela, 1995, str. 20). Většinový způsob trávení volného času je vysedávání u televize. Někdy je možné jít na fotbal, taneční zábavu nebo, a to neomezeně, do hospody. Tam chodí nejen otcové rodin, ale už i jejich ženy a děti. Pokud potkáme na vesnici rodinu na procházce, pravděpodobně to nejsou místní, ale chalupáři. Knihy se moc nečtou, na koncert či výstavy do města se nejezdí. Folklórní zvyky jako prvek lidové kultury se vytrácejí. Dříve přirozeně respektované osoby, jako byl pan řídící učitel nebo pan farář, dávno ztratily na vesnici svůj vliv. Vytváří se poměrně primitivní prostředí, ze kterého je těžké se vymanit. Pokud jdou děti z vesnic studovat do města, přizpůsobí se vyššímu intelektuálně-kulturnímu standardu a zpět na vesnici se již vrátit nechtějí. Znamená to, že jejich intelektuální a tvůrčí potenciál vesnici neprospěje. (Zajímavé by bylo srovnání např. s rakouskými vesnicemi, kde společenskou a kulturní úroveň hodně udržuje církev.) Nejsmutnější je fakt, že ani po změně režimu v roce 1989 mnohé malé obce nedokázaly obnovit hospodářský, kulturní, společenský a duchovní život.

Jako příklad uvedu malou moravskou vesnici nedaleko Olomouce, v níž žije nyní necelých 500 obyvatel. Dříve tam panoval čilý spolkový život – od roku 1872 do roku 1923 byly založeny spolky veteránský, hasičský, čtenářský, pěvecký, divadelní, Sokol a spolek Domovina. V době první republiky vzkvétala obec i po hospodářské stránce, byl tam velký statek, rolnické družstvo pro chov dobytka, mlékařské družstvo, mlékárna, družstevní lihovar, cihelna, šest obchodů smíšeným zbožím, občanská záložna, samostatný poštovní úřad a stálé kino (Koudela, 1995). Dnes z kulturních spolků nezůstal žádný, aktivní je pouze hasičský sbor. Z šesti obchodů zbývá jeden, možnost zaměstnání je pouze v ovocnářském družstvu. Kroužky mohou děti navštěvovat v nejbližším městě, ale rodiče nemají čas děti vozit nebo jim brání finanční důvody. Vše vede k tomu, že méně zvědavé děti a méně aktivní dospělí se často pasivně přizpůsobují tomuto ekosystému, neusilují o změnu nebo z pohodlnosti či pocitu bezmocnosti rezignují. Mám tedy obavy o mladou generaci na vesnici. O děti, které vyrůstají s neadekvátními či limitovanými vzory osobnostního rozvoje. Uvedený příklad by měl provokovat k zamyšlení nad psychologickými důsledky některých procesů probíhajících vlivem proměny hierarchie hodnot ve společnosti a v dnešních rodinách.

Společenský vývoj vede ke stálému zvyšování nároků na rodiny. Z toho vyplývá, že rodiny by měly být do budoucna velmi odolné – resilientní. Klíčovým procesem ovlivňujícím rodinnou resilienci je adaptace ve smyslu vyrovnání se s vnějšími požadavky i nároky vzniklými uvnitř rodinného systému (Walsh, 1998). V mnoha rodinách u nás však jde o pasivní přizpůsobení, nikoli aktivní zvládnutí. Zvláště charakter konvenčně a komerčně vnucovaných hodnot typu „shopping and entertainment“ působí na rodinnou odolnost kontraproduktivně. Lidé se chtějí bavit, nejsou už tolik ochotni vytvářet hodnoty a na něčem se aktivně spolupodílet. Stále vzácnější je čas trávený rodinou společně, který je jedním z ochranných faktorů kromě rodinných pravidel, rituálů a tradic.

Čím mohou psychologové pomoci?

Výzva profesní

Výzvou pro psychology pracující s rodinami je, aby cíleněji podporovali aktivitu rodin a jejich vnitřní síly (Sobotková, 2004). Jde o velmi praktickou a konkrétní záležitost, nikoli o teoretizování. Povzbuzujeme členy rodiny, aby komunikovali otevřeně, aby podporovali samostatnost a osobní

odpovědnost dětí, aby bez ohledu na tlak okolí a současné společenské tendence zašli místo do hypermarketu s dětmi do přírody či na výlet za kulturními památkami. Na příkladu modelových situací vedeme členy rodiny ke konstruktivnímu řešení problémů a zjišťujeme, jaké strategie zvládání stresu rodině pomáhají. Lepší organizace rodinného života a jasná rodinná pravidla přinesou obvykle do rodiny větší soulad a harmonii. S rodinou pátráme také po možných a dosud nevyužitých zdrojích sociální opory. Vedeme rodinu tak, aby byla schopna přijmout změny nastalé v důsledku normativních fází rodinného životního cyklu i v důsledku nenadálých situací. Někdy je potřeba pracovat individuálně s jednotlivými členy rodiny, aby získali přiměřené sebevědomí a svými jedinečnými dispozicemi obohatili rodinný život.

Předpokladem pro získání dovednosti posilovat vnitřní síly rodiny je znalost modelu rodinné resilience. Kombinuje ekosystémový a vývojový pohled na rodinu, tj. bere v úvahu širší sociokulturní kontext rodiny i její vývoj v multigeneračním životním cyklu (Walsh, 2003). Model rodinné resilience zdůrazňuje, že každá rodina je unikátní a má být hodnocena se znalostí kontextu – jejích hodnot, zdrojů, životních výzev. Posilování rodinné resilience je účinnější a má stabilnější efekt než izolovaná práce pouze s jedinci z ohrožených a rizikových rodin. Vede jak ke zlepšení rodinného fungování, tak k větší životní pohodě jednotlivých členů. Ekosystémový přístup umožňuje intervenovat na jakékoli úrovni – jednotlivců, párů, rodin, zdravotnických služeb, vzdělávacích institucí, různých sociálních opatření, programů atd.

Výzva velmi osobní (a trochu provokativní)

S mnohými rodinami však nejsme v profesním kontaktu, ale pouze v kontaktu osobním, přátelském, sousedském. Mohli bychom i tak ostatní rodiny inspirovat... (?)

Závěr

Ve svém sdělení jsem poukázala na vybrané závažné okolnosti vývoje dětí v rodinách, možná trochu skepticky. Ráda bych však zakončila svůj příspěvek pozitivně slovy Margaret Bubolzové a Suzanne Sontagové (1993), že „*Bez naděje nebo vize žádoucího je malá možnost zlepšení*“ („Without hope or a vision of the desirable there is a little possibility for betterment.“) Vizí a nadějí jsou nám osobně známé příklady funkčních a odolných rodin, ale i výsledky výzkumů zdravého a optimálního rodinného fungování.

Literatura

- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development : Experiments by Nature and Design*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology* 22, 723-742.
- Bubolz, M. M., Sontag, M. S. (1993). Human ecology theory. In Boss, P. G. et al. (Eds.), *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*. New York, Plenum Press, 419-450.
- Gehring, T. M. (2005). *Test rodinného systému – FAST*. Praha, Testcentrum.
- Hook, N., Paolucci, B. (1970). The family as an ecosystem. *Journal of Home Economics* 62, 315-318.
- Koudela, M. (1995). *Paměti obce Vilémova*. Olomouc, Danal.
- Macek, P., Osecká, L. (1995). *Living Conditions and the Development of Adolescents in Europe: Czech Report and Czech-Swiss Comparison*. Bern, University of Bern.
- Mareš, P. (2004). The value of the child. In Mareš, P. et al., *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno, Barrister & Principal, 61-77.
- Matějček, Z. (1996). Teoretická úvaha nad pozdními následky psychické deprivace a subdeprivace. *Československá psychologie* 40, 369-375.
- McCubbin, H. I., Thompson, A. I., McCubbin, M. A. (1996). *Family Assessment : Resiliency, Coping and Adaptation – Inventories for Research and Practice*. Madison, University of Wisconsin Publishers.
- Sobotková, I. (2004). Rodinná resilience. *Československá psychologie* 48, 233-246.
- Sobotková, I. (2005). Lepší funkčnost rodin? Reálné možnosti psychologie. In Macek, P., Dalajka, J. (Eds.), *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech*. Brno, Masarykova univerzita, 166-176.
- Vágnerová, M. M. (1997). Důsledky nestandardní zkušenosti citové deprivace a subdeprivace v dětství. *Československá psychologie* 41, 555-558.
- Walsh, F. (1998). *Strengthening Family Resilience*. New York, The Guilford Press.
- Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family Process* 42, 1-18.
- White, D., Woollett, A. (1992). *Families: A Context for Development*. London, The Falmer Press.